

УДК 94(497.1)“1941/1944”

327:355.425.4(497.11)“1941/1944”

<https://doi.org/10.46793/LZ-LXII.257D>

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

Примљен: 21. 09. 2022.

Прихваћен: 29. 09. 2022.

др Немања Девећ*

Научни сарадник

Институт за савремену историју, Београд

ЗАПАДНИ САВЕЗНИЦИ И ПАРТИЗАНСКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ 1941–1944: ГЛАВНИ ТОКОВИ ОДНОСА

Апстракт: Битка на бојном пољу током грађанског рата у Југославији 1941–1945. одвијала се паралелно са дипломатском борбом. Политичка борба требало је да се усклади и са циљевима великих сила чији су договори о успостављању новог поретка након сваког рата одређивале судбину региона. До средине 1942, главни креатор политике савезника према Југославији била је Велика Британија; надале су је замењивале Сједињене Америчке Државе и Совјетски Савез и, у завршници рата, поготово након што је војно интервенисао на Балкану, искључиво СССР. Односи унутар антифашистичке коалиције били су сложени, али су њихов крајњи договор и њихов компромис у другој фази рата, те подела на интересне сфере, одлучили судбину Југославије и српског народа. Другим речима, интереси „великих“ и политичке одлуке утицали су на исход расплета у грађанском рату више него било која од акција покрета отпора на терену. Њима је преостало једино да се снађу у новим условима и прилагоде новонасталим околностима. Овај текст замишљен је као осврт на постепено усклађивање политике великих сила и њене главне токове у расплету грађанског рата у Србији.

Кључне речи: Партизани, Равногорски покрет, Западни савезници, војна помоћ, СОЕ, војне мисије

Партизани и Западни савезници 1941–1942, општи оквир

Однос руководства Комунистичке партије Југославије (КПЈ) према Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама пролазио је током рата кроз неколико фаза.¹ Перцепција следбеника британске политике у Србији („англофили“) била је у првим ратним данима и

* nemanjadavic4@gmail.com

¹ О главним токовима ових односа више код: Јован Марјановић, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, Београд, 1979; Војислав Павловић, *Од монархије до републике, САД и Југославија 1941–1945*, Београд, 1998; Коста Николић, *Србија у Титовој Југославији (1941–1980)*, Београд, 2011.

месецима 1941. изразито негативна. „Енглески агенти“ су за комунисте били једнака претња и исти појам непријатеља као и „окупаторски агенти“.² Чак су и припадници покрета пуковника Драгољуба Михаиловића, са којима су партизански одреди преговарали, у извештајима једноставно окарактерисани као „англофили“ или, код радикалнијих комуниста, као „англофилски реакционари“.³ Та нетрпељивост полазила је од чињеница да су комунисти на почетку рата све капиталистичке земље, било да се налазе у фашистичком или антифашистичком блоку, перципирали пре свега као зараћене „империјалисте“, од којих човечанству у суштини прети иста опасност. Ти „мекопути и бескичмени конформисти“ успевали су својим деловањем само „да прокрче пут фашизму“.⁴ Коначно, и југословенска влада, као главни елемент који је требало елиминисати у извођењу револуције, деловала је од јуна 1941. управо из Британије. Зато је *Лондон* означен као вишеструки, готово митски непријатељ – и зато је свака интервенција Британије у Југославији била дочекана са незадовољством, поготово јер би могла да наруши доминацију СССР-а на тим просторима.

Велика Британија је још током 1940. развила стратегију помоћи и координације субверзивних делатности у окупираним деловима Европе, које ће се убрзо применити и у Југославији. Заинтересованост за Балкан и Југославију, иако се нису налазили у фокусу британске политике, није се смањивала ни након окупације и разбијања земље. Вести о активном отпору немачкој окупацији навеле су британско руководство и СОЕ (Управа за специјалне операције) на формирање првих војних мисија и њихово слање у Југославију, са задатком да ступе у контакт са групама које пружају отпор.

Прва савезничка мисија у Југославији планирана је као чисто југословенска и чинили су је мајори Мирко Лалатовић и Захарије Остојић, као и радио-телеграфиста Вељко Драгићевић. У њеном саставу нашао се напослетку и капетан каирског штаба СОЕ и добар познавалац прилика на Балкану (пре рата је и живео и радио у Србији), Двејн Тирел Хадсон. Ова мисија ће испунити очекивања, јер је остварен контакт и са партизанским и са Равногорским покретом. Његови први извештаји били су наклоњени партизанима. „Једино ово људство изгледало је организовано у том селу света. Створио сам високо мишљење о њима“, писао је Хадсон из Црне

² Извори за историју СКЈ. Документи централних органа КПЈ. НОР и револуција 1941-1945 (даље: *Документи ЦК*), књига 1, Београд, 1985, 44; *Proleter, Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929-1942, Institut za izučavanje radničkog pokreta*, Београд, 1968, 723-724.

³ Архив Србије (АС), Ђ-2, ПКС, 192; АС, Ђ-24, извештај Милоша Минића ПК-у за Србију, 20. 5. 1942. (нерегистровано).

⁴ *Proleter*, 821-826; Коста Николић, *Србија у Титовој Југославији 1941-1980*, Београд, 2011, 55.

Горе својој команди.⁵ Сличне утиске имао је и у Србији, добрим делом и због тога што је када је у октобру 1941. стигао код Јосипа Броза у Ужице био срдечно примљен, док је пуковник Михаиловић његово присуство уважаио, али и ограничио чињеницом да су односи између покрета отпора унутрашње питање једне земље.⁶ Са таквим карактеристикама и под таквим условима је започела и борба два покрета за задобијање помоћи савезника.

Ипак, иако је у Брозовом штабу био добро третиран, успомене партизана из његовог окружења говоре о Хадсону и уопште о Британцима и тада изразито негативно.⁷ Влада Зечевић у својим мемоарима препричава једну такву епизоду: „Стрпали смо се у једну собу сеоске куће – и свако почео да дрема. Чуо се само енглески емисар код четника Драже Михаиловића, мајор Хадсон. Пије човек врућу ракију и, клатећи се, пева ‘Спремте се, спремте четници...’ Цана Бабовић љутито и презриво добаци: – Каква је ово безобразна типчина? Види га, молим те, сада је наједном проговорио српски, а када је дошао са Равне Горе да моли за свога Дражу, није знао ни једне друге речи сем енглеских.“⁸ Гојко Николиш је при првом сусрету са Хадсоном у Ужицу осетио „врло интензивно да се између мене и њих испријечава ‘Лукави Албион’“.⁹

Штавише, и код чланова ПК КПЈ за Србију и код неких у ЦК на почетку грађанског рата у Србији 1941. стекао се утисак да пуковника Михаиловића у сукоб са њима гура Велика Британија, посредством владе у Лондону. Таква оцена дуго је егзистирала и у историографији. Историчар Јован Марјановић је почетком 1960-их закључио да је „за држање и акцију покрета Д. Михаиловића необично била значајна веза равнаторског штаба с краљевском владом у избеглиштву, и с енглеском тајном службом. Многи поступци штаба Д. Михаиловића могу се до краја разумети само у светлу моралне, политичке и материјалне подршке коју је покрет Д. Михаиловића добио из Лондона.“ Самог Михаиловића од новембра 1941. до новембра 1943. Марјановић посматра очима револуционара, као „британског штићеника“.¹⁰

Радило се углавном о предрасудама и идеолошкој искључивости комуниста. У време када је оптуживана да ради на подстицању сукоба између четника и партизана, Велика Британија је преко Хадсона активно

⁵ Коста Николић, *Савезници, четници и партизани у Другом светском рату*, Београд, 2018, 37–38.

⁶ Исто, 44.

⁷ Јован Марјановић, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, књига 1, Београд, 1979, 174; Gojko Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb, 1981, 549.

⁸ Vlada Zečević, *I ovo da se zna*, Beograd, 1963, 70.

⁹ G. Nikoliš, *n. d.*, 549.

¹⁰ J. Марјановић, *Устанак и Народноослободилачки покрет у Србији 1941*, Београд, 1963, 303; Исти, *Дража Михаиловић*, књига 1, 182.

радила на обједињавању њихових јединица. Штавише, он је 13. новембра 1941. центри СОО упутио предлог да се Михаиловићу не шаље „пуна британска помоћ“ све док се у земљи не обједине сви „антифашистички елементи“. Он би се по том питању заузео код равногораца, док би партизане на чвршћи савез позвала преко радио таласа званична Москва.¹¹ Ни овај покушај није уродио плодом; грађански рат се распламсао, а силе су, свака са своје стране, уместо уједињавања антинемачких снага, тада само могле да раде на смиривању сукоба.

Јесен 1941. представљала је и прекретницу по питању офанзивних акција: због немачких сурових одмазди, Михаиловић ће од њих одустати и окренути се извођењу мањих саботажа, уз изградњу војне силе која ће у повољном моменту ступити у акцију. Такво опредељење уклопило се и у планове савезника и њихову стратегију која је била актуелна све до краја 1942. године. Тада долази и до стварања култа „балканског Робина Худа“ у Западној јавности. Ипак, најпотребнија војна помоћ Михаиловићу била је и тада и више него оскудна: од новембра 1941. до јуна 1942. од Британаца је путем пошиљки из ваздуха добио 65 митраљеза, 600 ручних бомби, два пиштоља, 300-ак граната, 38.500 метака, пет радио станица, нешто новца и још незнатну количину војне опреме.¹² Све карактеристике односа на релацији Михаиловић–Британци/СОО и сви тада исказани проблеми задржали су се до краја рата, од лоше комуникације до уцењивања оружјем и војном помоћи. То је одредило и мењало Михаиловићев став према савезницима.

Прве назнаке сукобе виделе су се и кроз однос са капетаном Хадсоном, који се, у време када је почео немачки напад на Ужице, налазио уз Брозев Врховни штаб. Он је са партизанским јединицама кренуо према Санцаку, али даље није хтео; вратио се на Равну гору и поново ухватио везу са Михаиловићевим људима. Међутим, овај га није примио нити му је дозволио коришћење радио-везе. Британски представник препуштен је сам себи, да се по селима таковског краја скрива безмало до доласка пролећа.¹³

Британске службе остале су наредних месец дана, на прелазу из 1941. у 1942, без икаквих извештаја из Југославије. Нису знали шта се збило са Хадсоном, нити им је било јасно шта се дешава са групама отпора. Зато су у јануару 1942. у Југославију упутили три нове мисије. Прву, која је дошла до партизанског Врховног штаба у Фочи, предводио је мајор Теренс Атертон. Са мишљу да се ускоро прелази на „другу етапу револуције“ и класни рат са унутрашњим непријатељем, Броз није позитивно гледао на присуство ове мисије, иако је према њима, као и са Хадсоном, показивао добре манире.

¹¹ К. Николић, *Савезници*, 47.

¹² Војни архив (ВА), Четничка архива (ЧА), 20-1-37.

¹³ К. Николић, *Савезници*, 90.

Не надајући се у ни у перспективи ма каквој помоћи са њихове стране (непрестано је тражио од СССР-а, а она није стизала), сваки корак, почев уопште од пријема Атертона, путем радио везе договарао је са Коминтерном. Из Москве су га саветовали да уз опрез разговара са члановима мисије, али и да о свему њих детаљно извештава.¹⁴ Његови погледи увиђају се из депеша и писама које је у то време слао блиским сарадницима и Извршном комитету Коминтерне. Остао је чврсто на курсу борбе против генерала Михаиловића, одбацујући ма какву идеју о измирењу и споразуму са њим коју су му нудили Британци. За владу у Лондону сматрао је да је превише компромитована и предложио, као у лето 1941, да се оснује нова, „народна влада“ под утицајем КПЈ. Одговор на то није добио, што му је био и својеврстан сигнал да нису сазрели услови да добије јавну политичку подршку званичне Москве у том обиму.¹⁵ Правдајући се због сопственог „левог застрањивања“ и заоштравања грађанског рата, који су могли да нашкоде односима унутар савезничке коалиције, Броз је писао „да ми већ имамо широки народноослободилачки фронт, али не са петоклонашима, већ са огромном већином правих родољуба“ и да наводне „присталице Лондона не раде под фирмом Лондона већ под фирмом окупатора“.¹⁶

На неопходност уподобљавања своје политике у сваком сегменту са оном коју је водио СССР пожалио се 11. марта и Моши Пијади: „Они код Дједе много полажу што се тиче савеза са Енглеском и Америком и данас сам добио опет хитно писамце у коме траже да могу унети неке исправке у онај проглас што сам га пре два дана послао горе за европску јавност. Те исправке састоје се у томе да се на једино два места спомене снажан савез Енглеске, Америке и СССР-а, у борби против Хитлера, јер сам ја тај савез споменуо само на једном месту. Осим тога, траже да се испусте моје три паролe о Стаљину, Совјетском Савезу и Црвеној армији. Дакле, како видиш, тај се савез мора популарисати, а ми ћемо се борити против петоклонаша и свих који сарађују са окупатором и Недићем, не као присталица Лондона, већ као слугу окупатора.“¹⁷

Крајем истог месеца, ИК Коминтерне је известио о још једном инциденту који је увиђао као непријатељски чин британске политике: „Двадесет шестог марта ноћу два енглеска авиона бацила су летке над територијом Санџака и Босне. Садржај летака сличан је говору краља Петра од 27. марта. Позивају народ да не дозволи да га неодговорни елементи увлаче у разне акције. Опћи смисао летка: не борити се против окупатора, јер је за то још рано. Молим јавите шта да предузмемо против такве политике

¹⁴ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, knjiga 9, Beograd, 1979, 80.

¹⁵ Исто, 126, 131.

¹⁶ *Документи ЦК*, 4, 87–88.

¹⁷ Исто, 89.

југословенске владе.¹⁸ У прогласу својим саборцима, који је био доступан и Атертоновој мисији, писао је у блажој форми и са пажљиво изваганим речима: „Услед све чешћих појава да многе такозване присталице Лондона и југословенске владе отворено сарађују са окупаторима и његовим слугама, Павелићем и Недићем, у борби против народноослободилачког покрета у Југославији, а нарочито против комуниста, многи наши другови мисле да је то *резултат неке промјене у вањској политици Енглеске и Америке, које, тобоже имају утицај на те реакционарне елементе*. Овако посматрање ствари био би у садашњој ситуацији *неправилно и погрешно*. Енглеска и Америка јесу савезнице Совјетског Савеза у борби против фашистичких освајача, без обзира на то што и у Енглеској и у Америци има не мали број реакционарних крупнокапиталистичких клика, чије су симпатије још увек на страни Хитлера, као ударне песнице међународне реакције. Али не треба заборавити да је огромна већина енглеског и америчког народа за борбу против фашистичких освајача и да баш због тога савез Америке, Енглеске и Совјетског Савеза, представља један снажан, непобедиви блок, који ће уништити Хитлера и његове осовинске трабанте.”¹⁹

Нису прошле ни две недеље од јавне похвале савезничке коалиције, а Броз се опет у поверљивим каналима комуникације са „Дједом“ оштро обрушио на Енглеze, и то поводом нестанка Теренса Атертона: „Сматрамо да је та подлост дело Интелиценс-сервиса и то нам разоткрива мрачну работу и циљеве ових агената. Учинићемо све да ухватимо те хуље, који су се користили нашим гостопримством, јер смо их ми сматрали за савезнике.”²⁰ Још једном, до изражаја је дошла развијена револуционарна мимикрија, која се увек прилагођавала људима и приликама – и која је имала ефекта. Да су могли да пресретну његове поруке Коминтерни, Британци би увидели да Броз ниједног момента није одустао од бољшевичког и догматског гледања на ствари; овако, док је пред њима говорио о борби за *слободу и независност* (са акцентом на независност, коју су они тумачили и као његову спремност да раскрсти са Стаљином), чланови британских мисија долазили би до закључка да се можда заиста ради о покрету демократских стремљења.

Међутим, у исто време дошло је до једне крупне промене у политици самог Совјетског Савеза, која ће се ускоро одразити и на прилике на терену. О чему се тачно радило? Радио станица *Слободна Југославија*, важан пропагандни пункт југословенских комуниста који је деловао из Москве

¹⁸ Исто, 231.

¹⁹ Исто, 333.

²⁰ Исто, 441. Касније ће се, истрагом Слободана Пенезића, испоставити да је Атертон вероватно настрадао од локалног четничког одреда. Броз то није могао да зна и зато се, у складу са својим бољшевиичким уверењима, овако и одредио према његовом нестанку.

под руководством Вељка Влаховића (шпанског борца и бившег иследника у контраобавештајној служби интернационалних бригада, али и секретара омладине Комунистичке интернационале) почела је од фебруара 1942. активну кампању против Равногорског покрета. „Као искусни познаваоци система пропаганде, комунисти су знали да примене њено најефектније правило: да се у кампањи треба усредсредити на једну или две основне тезе, стално на њима инсистирати, непрекидно их понављати, свести противника само на то, приказати своја тврђења не само као део једног проблема, већ као његову целину која одговара истини.“ Те две тезе су гласиле: Михаиловићеве јединице се не боре против окупатора, често се налазе у сарадњи са њима, чиме продубљују раскол у Југославији и саботирају опште напоре антифашистичке коалиције; партизанске снаге чине сасвим супротно и доследно се боре против Немаца и наносе им губитке и у најтежим условима борбе. Испрва је ова врста пропагандног рата деловала безазлено. У лето 1942, када је ове пропагандне извештаје почео да као чињенице у својим извештајима преноси ТАСС, као службена новинска агенција СССР-а, а потом и левичарска штампа у САД и на Западу, почела је да се увиђа важност оваквог подухвата и ове врсте ратовања. Званична Москва се и даље држала неутрално према зараћеним странама у грађанском рату у Југославији, али је њена пропагандна машинерија, не званична, али не и много мање утицајна, млела противнике комунизма. Протести југословенске владе тек су за мало амортизовали ове ударце.²¹

Истовремено, британски левичари, у југословенском питању јасно пропартизански опредељени, водили су „прави унутрашњи рат“ у оквиру каирског штаба СОЕ – и напослетку успели да га преузму. Све јасније заузимање става СССР-а према актерима у Југославији диктирало је и њихове активности. Према М. Вилеру, каирски СОЕ надлежан за западни Балкан заузео је пред крај 1942. начелан став чија би суштина била да се партизани не помажу у Србији и другим областима под чврстом контролом ЈВуО, док би се на територији НДХ водила „паметна политика“, која би у крајњем домету довела и до војне помоћи борбеним партизанима.²²

На рачун Михаиловића почеле су да се умножавају и оптужбе за недовољну борбеност према окупатору, његове националистичке ставове који нарушавају односе са Хрватима и ометају јединство будуће државе, али и за стављање у први план рат против комуниста, који ствара поделе међу родољубима и умањује снагу антинемачког отпора. Све супротно од

²¹ Elizabeth Barker, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1978, pristupljeno januara 2020. putem sajta znaci.net, http://www.znaci.net/00001/171_4.htm; К. Николић, *Савезници*, 114–115, 129.

²² Mark Wheeler, *Britain and The War for Yugoslavia 1940–1943*, New York, 1980, 191–193.

партизана, који су на територији НДХ, у којој нису важиле немачке одмазде 100:1 створили борбене зоне, војнички ојачали и показују флексибилност у политичким одлукама. Генерал Михаиловић је на оптужбе пред владом у Лондону одговарао са видном горчином: „Енглези од нас желе да чинимо авантуре. (...) Њима је главно да пуца пушка, а репресалије и стрељање нашег народа ништа их се не тиче“.²³

Цела Михаиловићева стратегија 1942–1944, поготово после пораза Ромеловог експедиционог корпуса у северној Африци, полазила је од процене да ће у наредном периоду неминовно доћи и савезничке инвазије, искрцавања на Јадрану и отварања фронта на Балкану. Почетком 1943. ЈВуО је предузела низ корака у припремама за „одсудни моменат“, а један од њих била је и активнија борба против партизанских снага у Босни. И партизанско вођство стрепело је од таквог сценарија, јер је било јасно да долазак војске Западних савезника значи и значајно ојачавање ројалистичких снага у земљи. Упечатљиво је писмо Едварда Кардеља Јосипу Броз у јануара 1943. у којем се исказује бојазан од такве опције и предвиђа даљи развој ситуације: „Јако је вероватно да ће доћи до енглеске интервенције на Балкану. Истина, наши досадашњи успеси су тако обимни да их енглески империјалисти неће моћи да обиђу, а да не дођу у сукоб са СССР, а камоли да покушавају већ у самом почетку насилном ликвидацијом наших снага. Но само присуство Енглеза на нашем терену дало би нашој реакцији могућност уједињавања и учвршћавања својих војних формација.“²⁴

²³ Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Генерал Драгољуб Михаиловић (1893–1946), биографија*, Београд, 2011, 244–248. Његова оштра реторика, исказана у једној прилици и пред новим шефом британске мисије при његовом штабу, пуковником Вилијемом Бејлијем, довела је крајем фебруара 1943. и до познатог инцидента у Липову, а неповољан извештај британских служби изазваће чак и негативну реакцију званичног Лондона. Ипак, Бејлијево присуство у Михаиловићевом штабу по многим тумачењима ће допринети његовом ангажовању на Неретви, где је очекивано да ће доћи до слома партизана – и потом оружје коначно бити окренуто против окупатора (Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани, Управа за специјалне операције у Југославији 1941–1945*, Београд, 2009, 141–146; Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак, Други светски рат у Југославији*, Београд, 2009, 162).

²⁴ *Документи ЦК*, 10, 218. Ова бојазан код Броза је поново избила у лето 1944, у жеку преговора са Иваном Шубашићем. Вођа партизанског покрета тада је јављао Москви да ма какво симболично искрцавање и долазак Западних савезника „нама не би било драго, јер сам уверен да ће нам правити неприлике у земљи“. По питању сарадње на терену у таквом случају био је до краја изричит: „У случају искрцавања ми не можемо пристати на њихову ма какву војну или цивилну власт у нашој земљи, коју Савезници успостављају тамо где долазе, јер код нас постоји како војна тако и цивилна власт. Исто тако нећемо пристати да било каква наша јединица буде под њиховом командом.“

Нова савезничка политика 1943. и њене последице на исход грађанског рата у Србији

Далеко од Југославије, у јануару 1943, на америчко–британској конференцији у Казабланки, питање *другог фронта* било је решено. На важност и далекосежне последице ове конференције и њених одлука иза којих су заједнички стали Черчил и Рузвелт, први је од партизанских руководиоца (и мемоариста) указао Владимир Велебит. Он их је сматрао пресудним за даљи ток рата у Југославији: „За народно-ослободилачки покрет у Југославији несумњиво је била најзначајнија околност да није била предвиђена инвазија Балкана. Управо на савезничком искрцавању на Балкану, заснивала се основна концепција Драже Михаиловића и његових саветника. Одлука у Казабланци у том је смислу потпуно разорила четничко планирање и све њихове наде да ће уз помоћ британских и америчких трупа успети да наметну своју власт у Југославији.“²⁵ Черчилове замисли ће бити одбачене касније исте године, на конференцији „Квадрант“ на Квебеку (август 1943), где ће за локацију другог фронта бити одабрана Нормандија.²⁶

Партизанско вођство за ове догађаје још није знало када се, у предаху између исцрпљујућих битака у немачким операцијама *Vaјс* и *Шварц*, упустило у *мартовске преговоре* са Немцима. Од првобитних размена заробљеника, највиши партизански представници (Коча Поповић, Милован Ђилас, Владимир Велебит) дошли су у разговорима са командом немачке 717. дивизије до приче о примирју, признавања партизана као регуларне ратујуће стране, стављања у први план борбе против ЈВУО, чак и о њиховим евентуалним дејствима против савезника уколико би дошло до њиховог искрцавања на Јадрану. За све време разговора, у трајању од шест недеља, партизани и Немци заиста нису ратовали, што је за КПЈ оставило „довољно ваздуха да преживи“.²⁷ Правдајући те поступке пред Коминтерном, Броз је опет истицао своју вечиту бојазан од британске интервенције: „Не само у редовима наших бораца него и код свих народа Југославије расте мржња према Енглезима због тога што не отварају други фронт у Европи, сматрајући да Енглези намјерно желе да ослаби Совјетски Савез у тешкој борби против Нијемаца. Молим јавите шта да се ради по овом питању.“²⁸

Снаге НОВЈ у Југославији успеле су да преживе и најтеже битке и да из њих изађу, упркос свим губицима, као непоражени и присутни на

²⁵ Vladimir Velebit, *Sećanja*, Zagreb, 1983, 63–64.

²⁶ С. Павловић, *н. д.*, 175.

²⁷ Х. Вилијамс, *н. д.*, 140; С. Павловић, *н. д.*, 169.

²⁸ *Документи ЦК*, 11, 142.

терену. Показало се да су фактор са којим се мора рачунати и да заиста испуњавају Черчилове критеријуме о убијању Немаца и храброј борби. Тада, у складу са новим стратешким опредељењем, савезници са Запада у периоду март–мај 1943. креирају нову политику према Југославији. В. Велебит пише да је Черчил „који је био романтичне природе“ под утиском догађаја, а поготово скорашњих борби у Босни, питање везе са партизанским јединицама покренуо „са мртве тачке“.²⁹ Пуна подршка Михаиловићу више није могла да дође у обзир због политике компромиса са СССР-ом и оптужби које су га пратиле, али ни партизанима због југословенске владе у Лондону и чињенице да је Михаиловић и даље био неприкосновен по утицају у Србији.³⁰ Одлучено је да се једна војна мисија СОЕ упуту и у партизански штаб, а да и партизанима и четницима буде послато и неколико мањих „подмисија“, које би изблиза виделе ситуацију на терену. Тако, међу партизана у Босни у мају 1943. стижу капетан Вилијем Дикин и Вилијем Стјуарт. Знајући колико могу учинити за афирмацију његовог покрета, Броз је чекао на њихово „парашутирање“ на Дурмитору недељу дана.³¹ За разлику од ишчекивања совјетских падобранаца крај Жабљака 1942, очекивани савезници овог пута су заиста дошли.

Долазак мисије СОЕ код Тита временски се подударио са битком на Сутјесци, где су могли да виде јуначки отпор партизана. У тим борбама гине и сам Вилијем Стјуарт. Други члан мисије, Дикин, историчар и бивши предавач на оксфордском колеџу, био је раније и један од водећих левичара и симпатизера борбе КПЈ у каирском штабу СОЕ. Са таквим предубеђењима, није му требало много да прихвати тезе о „четничкој издаји“ и праведној борби коју воде партизани. Документе на основу којих је градио ставове сортирао му је лично Владимир Велебит као кључни партизански дипломата: „Користили смо топле дане да се одшетамо до оближњег потока где бисмо се купали, а после, седећи на сунцу, читали документа. Разуме се да сам ја читао документа која су била писана на нашим језицима и преводио их Дикину. Тако је успело да се Дикину прикаже цео механизам четничке сарадње са осовинским силама.“³²

Први извештаји шефа британске мисије при партизанском штабу, као и његови послератни мемоари објављени под насловом *Бојовна планина*, говорили су о целом покрету у суперлативу. Дикин је партизана ценио као „револуционарни политички покрет који је замишљен као нешто сасвим супротно од онога што је представљала Краљевска југословенска влада у Лондону, званично призната од стране Британаца.“ За разлику од

²⁹ V. Velebit, *n. d.*, 64.

³⁰ К. Николић, *Савезници*, 166.

³¹ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, 1992, 578.

³² V. Velebit, *n. d.*, 102.

четника, видео их је као истинске Југословене, а њихову борбу као „једно експериментално искуство у револуцији које није имало преседана“. Вођа партизана, са којим се брзо зближио, за њега је био занимљива личност „која се појављивала као особа са назорима која је обогатило искуство изгнанства и затвора, еластичног у дискусији, духовитог и оштрог духа, и велике радозналости.“³³ И други његови команданти описивани су као романтични хероји, а у Дикиновим мемоарима ниједан од њих не помиње се у негативној конотацији. Оно што је, међутим, било карактеристично за њега јесте да се радило о предратном пријатељу самог Винстона Черчила, чији је извештај морао да има велики утицај на британског премијера.³⁴

Као први резултат тога, мења се медијска слика о њима³⁵ и повећава број савезничких мисија послатих у партизанске јединице. Пред крај 1943. било их је скоро двоструко више код партизана него при ЈВуО. Али ситуација се суштински променила са позитивним последицама по партизански покрет тек са новом мисијом коју је предводио генерал Фицрој Меклин. Искусан обавештајац и дипломата, који је ванредно напредовао у служби, такође близак Черчилов познаник или пријатељ, Меклин је унео нову димензију у британско-партизанске односе. И он је одмах стекао позитивне утиске у партизанима, који су у послератним освртима остављали утисак фасцинације. Није без утицаја била ни Брозова стратегија о томе шта и кога британски представник треба да види: од ратишта до његових сарадника. На Титово најближе окружење гледао је са симпатијама, али су му личности попут Велебита, Лоле Рибара, образованог и борбеног Коче Поповића, или харизматичног преводиоца, ћерке бившег министра спољних послова Олге Нинчић, још више привлачили пажњу. Стекао је утисак да партизански покрет има значајну подршку југословенских интелектуалаца.³⁶

Посебно је био импресиониран Брозом појавом, а једна од главних тема коју је по доласку покренуо са њим било је питање поновног обједињавања акције са ЈВуО: „Он је одмах одговорио да би било наде ако би четници

³³ Vilijam Dikin, *Bojovna planina*, Beograd, 1973, 105, 134.

³⁴ V. Velebit, *n. d.*, 64–65.

³⁵ Да се политика савезника мења било је јасно чак и партизанским борцима на положајима у Босни у пролеће 1943. У дневнику једног од руководилаца 2. пролетерске бригаде остао је запис с краја маја: „Енглези, истина срамежљиво, признају нашу војску. Последњих месец дана, Дражу и четнике радио Лондон уопште није поменуо. У вестима све чешће цитира ‘Слободну Југославију’“ (Милисав Лукић, *Гребићи. Ратни дневник 1942–1944*, Београд–Чачак, 1972, 187).

³⁶ И Пеко Дапчевић у својим мемоарима пише да му је Броз говорио о важности визуелног ефекта и утиска који ће комунисти оставити на савезнике, посебно јер се бојао да долазе са премисом да „ми баш и нијесмо сасвим војска“. Зато се требало „упарадити“, колико год је то било могуће у ратним условима (Пеко Дапчевић, *Мале ратне приче*, Београд, 1961, 126–127).

престали да се боре против партизана и окренули се против Немаца и ако би се они који су нашли заједнички језик са непријатељем, вратили на прави пут, или били коначно одбачени. Међутим, он не верује да може настати таква промена става.³⁷ Меклин се међу партизанима нашао у другом великом таласу њихових активности и успеху који је уследио 1943, а то је био период непосредно након капитулације Италије у Далмацији. У извештајима Форин офису писао је оно што су му понудили домаћини, који су имали велики утицај и на њега.³⁸

На питање Брозу о потреби отварања другог фронта на Балкану, Меклин је добио одговор да то није погодно не из политичких, већ из стратешких разлога. Броз је у октобру поновио Георги Димитрову оно што су његови представници говорили у марту при преговорима са Немцима: „Али они ипак својим акцијама стављају на знање да намјеравају искрцати своју војску. Ми нећемо дозволити ово искрцавање без наше сагласности и спремни смо да се томе силом супротставимо. Молимо за ваше мишљење.“³⁹ У другом писму, чланове савезничких мисија код партизана је означио као шпијуне.⁴⁰ У исто време и под утицајем наведене климе, када нападају поједина „четничка села“ у Шумадији, тамошњи комунисти називају их „атлантски бедеми“.⁴¹

Изразито непријатељски тонови избијали су и из Титовог писма Димитрову с краја октобра, из чега би се могло закључити да се код њега првобитни став према Западу, упркос томе што је почео да од њих добија помоћ, ни тада није променио ни за нијансу. „Енглези развијају успјешну дјелатност у правцу Македоније и Србије. Упркос противљењу Врховног штаба, они су послали своју мисију у Македонију. Енглески официри сједу у штабу Драже Михаиловића и руководе војним операцијама четника и талијанских фашиста против снага НОВ, које наступају према истоку. (...) Постаје очигледна намјера како Нијемаца, тако и Енглеза, да изолују народноослободилачку борбу југословенског народа у централној и западној Југославији од Србије, Македоније и Бугарске и да га угуше. У овом питању су сагласни Енглези и Нијемци, Дража Михаиловић, Недић и бугарска влада.“⁴²

Неразјашњено је да ли је Броз у то време играо двоструку игру и према коме је, заправо, био искрен – према Коминтерни или према Британцима. Логичан одговор би био да је све време био веран Совјетима, али на који

³⁷ Fitzroy Maclean, *Rat na Balkanu*, Beograd, 1980, 28–29.

³⁸ К. Николић, *Савезници*, 200.

³⁹ *Документи ЦК*, 13, 389.

⁴⁰ *Исто*, 412.

⁴¹ АС, Ђ-9, ОКМ-5-690.

⁴² *Документи ЦК*, 13, 594.

начин је онда успео да убеди у супротно искусног обавештајца као што је био генерал Меклин? И какви су, уопште, били Меклинови ставови и његове конекције са совјетским службама? Доступни извори, који су по овој ствари иначе оскудни, не дају одговоре на та питања. Можда су она и ирелевантна, ако пажњу поклонимо тези да је главни посао Меклина заправо био да са британске стране одржи везу са другом ратујућом страном у Југославији и испита могућност да ли су они просто „ортодоксни комунисти“ или има простора и за сарадњу.⁴³ Са опредељивањем за комунистичку страну у грађанском рату у Југославији, Британци су у перспективи тражили и Стаљинов „мек трбух“ у Источној Европи. Испрва су се, када су све маске пале 1944–1945, осећали насамареним. Када у јеку Хладног рата буде дошло до Брововог заокрета, стратегија се показала као исправна.

Србија се, као територија на којој је ривалски покрет војно и политички доминирао, ретко појављивала у овим документима. Броз је 9. октобра из Јајца писао Благоју Нешковићу и ПК за Србију похвално о Меклиновој мисији, али и даље уз дозу резерве према Британцима: „Као што видите, преко лондонског радија и иностране штампе почели су да нас навелико хвале, јер се више не могу затајити чињенице пред међународном јавношћу о огромним успјесима наше Народноослободилачке војске. Енглези су нашу Народноослободилачку војску признали, и једна њихова војна мисија на челу са генералом налази се код нашег Штаба, као мисија за везу за примање војног материјала за нас и координације операција. Долазак те мисије имао је углавном доста велике политичке користи за нас, иако са њима имамо доста муке, јер изгледа да имају и друге задатке осим ових које сам ја овдје навео.“ Од Нешковића је тражио да, уколико се нека од савезничких мисија појави у Србији, према њима буде „врло опрезан“ и да од њих чува све војне тајне. Рачунало се и на њихову војну помоћ, али она по свему судећи не би стизала и у Србију. „За вас је то тим опасније што они имају своје мисије и код Драже Михаиловића и, према томе, првенствено помажу њега у Србији. Енглези стално тврде да они помажу Дражу Михаиловића у Србији због тога што он тамо представља главну и реалну силу у борби против окупатора.“ Зато је од ПК за Србију тражио појачану пропагандну активност на „раскринкавању четника“ и слање података о њиховим злочинима и издају. Исту потребу Нешковић је потом подвлачио јединицама на терену и окружним партијским руководствомима.⁴⁴

⁴³ К. Николић, *Савезници*, 196. И проицљиви обавештајац ПК-а КПЈ за Србију из Тимочке Крајине, који је покушавао да прозре намере британске мисије која се налазила при команди ЈВуО, закључио је слично: „Изгледа да је право сазнање о правом ставу народа и покрета према Русији један од главних задатака Енглеза“ (Архив Југославије (АЈ), Србија, II-148).

⁴⁴ *Документи ЦК*, 13, 373–374.

Меклин се, упркос свему, у извештајима доследно залагао за помоћ партизанима, а догађај који је пресудно утицао на остварење његових замисли био је сурет са британским министром спољних послова Ентони Идном почетком новембра у Каиру. Том приликом, он је Идну предао елаборат под називом *Партизански покрет у Југославији*, који је по оцени К. Николића био „најутицајнији документ који је саставио било који британски официр у Југославији током рата.“ По истом суду, „извештај је представљао потпуно нетачну, али изузетно вешто срочену студију о партизанима и рату у Југославији, налик древним херојским балканским баладама“. У њему је, између осталог, стајало да НОВЈ има 26 дивизија са 220.000 људи (30.000 у Србији и Македонији) које доминирају југословенском територијом, да је развијен ефикасан политички и административни систем, да герилски напади партизана свакодневно топе немачку силу, да су прихваћени од већине народа, демократични и јединствени у борби за слободу. Меклинова коначна процена била је да ће тај покрет после рата имати власт у земљи и да је ствар прагматичности хоће ли га Велика Британија помоћи. Примљен од премијера пред конференцију „Велике тројке“ у Техерену, на којој ће се Југославија наћи већ на првој тачки, овај елаборат није имао мали значај.⁴⁵

Исти извештај Меклин је саопштио усмено и Черчилу, који се нашао у Каиру, у пролазу из Техерана. Усагласили су се око познате Черчилове идеје да су пажње вредни они који „уништавају више Немаца“. Михаиловић је требало да се принуди на акцију кроз уцену: до одређеног рока напаћи ће одређени циљ – а требало је да се нађе у немогућој мисији рушења железничког моста на Ибру или на прузи Београд–Ниш–Солун – и уколико то не оствари биће кажњен укидањем војне помоћи и повлачењем свих мисија и подмисија из његовог штаба. За евентуалну бојазан да ће у Југославији завладати комунизам совјетског типа, Черчил је припремио познати цинични одговор, који је био потпуно у духу политике компромиса са Совјетским Савезом и поделе на интересне сфере: „Да ли намеравате да живите у Југославији после рата?“⁴⁶

Михаиловић је и раније био уцењиван војном помоћи и политичком подршком. По проценама Веселина Ђуретића, сав војни материјал који је добио 1941–1943. био је довољан да опреми тек 1.500 људи.⁴⁷ По реалнијој процени Мајкла Лиза, британског официра који је био наклоњен ројалистичким снагама, та помоћ је ипак била нешто већа, па је могло да се наоружа и до 2–3.000 људи.⁴⁸ Била би то максимално два од 37 корпуса

⁴⁵ К. Николић, *Савезници*, 201–203.

⁴⁶ *Исто*.

⁴⁷ Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, Београд, 1986, књига 2, 41.

⁴⁸ Мајкл Лиз, *Силоване Србије*, Београд, 1994, 105.

ЈВуО у Србији. Дејвид Мартин износи и прецизне податке о 23 тоне помоћи које је ЈВуО добила од савезника за безмало две године ратовања: 1.866 пушака, 1.656 митраљеза, 443 бацача.⁴⁹ Њена жива активност и офанзива коју је покренуо против окупатора на тремеђи Србије, Босне и Црне Горе током септембра и октобра 1943, ослобађајући од окупатора низ вароши, није била довољна да одобровољи савезнике.⁵⁰ Могло би се рећи да је иста партизанска акција у знатно повољнијој политичкој клими у Далмацији, са уласком у градове и масовним разоружавањем италијанских гарнизона (делимично или потпуно разоружано чак неколико дивизија) после капитулације њихове домовине, која је довела и до наглог формирања нових јединица НОВЈ, оставила снажнији утисак.⁵¹

Од Михаиловића се ултимативно тражила акција великог обима и снажног ефекта на југу, за коју ЈВуО није имала снаге ни могућности да је спроведе. Док се његова тактика о саботажама уклапала и у општу савезничку стратегију, био је прихваћен и слављен на Западу; онда када је требало прећи на офанзивне акције, а он се у то није уклопио, био је једноставно одбачен. И он је на сву „прагматичност“ Британаца реаговао жучно па је средином новембра забранио контакте својим људима са њиховом мисијом, а крајем месеца наредио и њихово протеривање са свих терена где су деловале, а нису помогле да се достави војна помоћ ЈВуО. Сви његови недипломатски потези додатно су заострили ситуацију која је за ројалисте ионако била лоша.⁵² Ипак, Михаиловића ће још дуго одржавати варљива нада да западни савезници, могло би се чак пре рећи САД, неће попустити пред Стаљином и дозволити „комунизирање Југославије“. И када се у зиму 1946. склањао пред потерама у босанским планинама, био је вођен том мишљу.

Судбина Равногорског покрета била је, међутим, запечаћена знатно раније, у новембру 1943. године. Конференција у Техерану, одржана 28. новембра–1. децембра, окупила је „велику тројку“, усагласила политике великих сила и довела до поделе интересних сфера, при чему је Источна Европа дефинитивно припала Стаљину. Потврђено је и опредељење да неће бити отварања другог фронта на Балкану. Судбина појединих држава при том је за Рузвелта и САД била мање битно питање од глобалног споразума

⁴⁹ Deјvid Martin, *Mreža dezinformacija, Čerčilova jugoslovenska greška*, Beograd, 1991, 356.

⁵⁰ М. Лиз, *н. д.*, 162–180.

⁵¹ Предраг Бајић, *Савезничка војна помоћ НОП-у 1943–1945. године*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2016, 125–128.

⁵² ВА, ЧА, 96-6-47; 20-45-4/55; 20-36-4/2; D. Martin, *н. д.*, 341–343.

са СССР-ом. Промовисан као свејугословенски, борбени покрет, НОП бива одабран као страна којој ће у Југославији бити упућена помоћ.⁵³

Видљиве последице брзо су наступиле: већ 12. децембра наређено је повлачење британске војне мисије из Михаиловићевог штаба, иако је он дао гаранције да ће у јануару извршити захтеване саботаже. Одбијени су и његови предлози о арбитражу савезника у обустављању грађанског рата. Супротно, код Броза се вратио Меклин, у чијој се новој мисији налазио и син британског премијера Рандолф Черчил. Потом је преко таласа Би-Би-Сија и водећих западних медија у тамошњем јавном мњењу почела да се ствара повољна медијска слика новог савезника и нова легенда, као што је раније био случај са ЈВуО. Путем Радио Лондона, и Срби који су пратили ове медије имали су прилике да слушају нову верзију своје реалности. Броз је, још уочи конференције у Техерану, са америчком командом која је створила базе у Италији, координисао слање материјалне и војне помоћи партизанским јединицама. О томе је 3. новембра известио Димитрова: „Ми смо с Американцима закључили споразум да нам Савезници шаљу сваког мјесеца око 1.500 тона разног материјала. Американац је рекао да овај материјал већ одавно чека да буде транспортован нама, али су Енглези то спречавали говорећи да треба подједнако давати Дражи Михаиловићу као и нама. Примјетили смо да стварно између Енглеза и Американца постоје многе противречности и трвења. Ми ћемо то искористити.“⁵⁴

Од краја 1943. ситуација се из корена променила. До тачака под партизанском контролом у Далмацији, тј. углавном до острва Вис у ком су се Британци учврстили, стизала је месечна помоћ, чија је снага само у прва три месеца 1944. износила више од 6.000 тона војне опреме. Како би се осигурао сталан доток војног материјала, 2. бригада енглеских командоса за специјалну намену искрцала се на Вис и тамо боравила од средине јануара до средине марта, да би након тога поморским десантима уз помоћ партизанских јединица заузела острва Мљет, Корчулу и Шолту.⁵⁵ До краја 1944. западни савезници су према постојећим изворима снабдели НОВЈ са чак 100.000 пушака, 50.000 пушкомитраљеза и аутомата, 138 минобацача и 324.000 одговарајућих мина, 9.750.000 оквира муниције за стрелачко оружје, 700 радио-станица. Поред наоружања, побринули су се

⁵³ С. Павловић, *н. д.*, 216; К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 297–299; Е. Barker, *н. д.*, приступљено јануара 2020. путем сајта Znaci.net, http://www.znaci.net/00001/171_4.htm

⁵⁴ К. Николић, *Савезници*, 270. При свим одлукама британских државника не треба губити из вида и поједине „процесе дугог трајања“ и утицај њихове традиционалне политике на Балкану. Српски фактор, традиционално антиаустријски и проруски, био је неутрализован и стављен под контролу западних делова земље (Димитрије Ђорђевић, *Ожмици и опомене*, Београд, 1994, 303).

⁵⁵ П. Бајић, *н. д.*, 284.

и за њихово снабдевање другим војним материјалом, који је укључивао и 170.000 униформи и 260.000 пари чизама. Били су то, за кратко време примљени, огромни контингенти помоћи који су препородили партизански покрет, ојачавајући га, мењајући његову визуелну слику која је добијала одлике организоване трупе и уливајући му преко потребно самопоуздање.⁵⁶ Друге процене наводе и веће, обимније количине помоћи.

Савезници су партизанима испоручивали и знатне количине оружја и муниције италијанске и немачке производње, заплењене после капитулације првих, односно пораза других у северној Африци. Од марта 1944. започеће и обука и стручно оспособљавање кадрова који ће чинити окосницу југословенских ваздухопловних и тенковских јединица. Тако ојачане јединице биле су спремне за предстојеће операције, које ће се у четвртој ратној години пренети на тло Србије. Није чудо да су се пред тако опремљеном и морално ојачаном војском припадници ривалске организације осећали инфериорно. Њихов утисак, након првих борби у западној Србији у лето 1944, најбоље је сажео један официр ЈВуО: „Наш човек је мрдао главом и гласно мислио: ‘За нас наши комунисти ништа не значе. Али се борити против енглеских магацина, немогуће је’“.⁵⁷

Директна војна помоћ партизанским јединицама у Србији почела је да стиже касније у односу на друге делове Југославије. Јосип Броз Тито одредио је 5. фебруара 1944. за савезничког делегата при Главном штабу за Србију британског мајора Џона Хеникера Мејдора. Овлашћења и дужности мајора Хеникера, као „шефа локалне савезничке мисије при Главном штабу НОВ и ПО Србије“ сводила су се, по Брозовом тумачењу, на три сегмента:

– Одржавање везе и прикупљање информација; „у вези са тиме ви ћете њему давати обавештења која су корисна за заједничку борбу против окупатора и домаћих издајника.“

– Организацију снабдевања партизанских јединица у Србији; „у томе циљу он се опуномоћује да у саветовању с вама предложи места за бацање материјала као и потребу за слање посебних локалних мисија на поједина места.“

– Координацију циљева за бомбардовање од савезничке авијације. „Све ваше жеље у погледу помоћи савезничког ваздухопловства он ће достављати Савезничкој мисији при Врховном штабу која ће вашу жељу саопштити Врховном штабу. Врховни штаб пак ће одлучити да ли ће предложити циљ да с бомбардује с обзиром на општу војну ситуацију у Југославији.“⁵⁸

Мејдор је каснио са искрцавањем у Србији (спустио се падобраном у околину Враћа тек средином априла 1944), па је дошло и до пролонгирања извршења наредбе. Иако је цитираном инструкцијом Броз можда донекле

⁵⁶ Ivan Avakumović, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London, 1964, 76.

⁵⁷ *Књига о Дражи*, приредили Радоје и Живан Кнежевић, Виндзор, 1956, књига 2, 211.

⁵⁸ АС, Ж-23, ГШС, 135.

и пренагласио свој значај у одређивању циљева бомбардовања, показало се да је координација заиста постојала, а да је партизанска команда током лета у многим случајевима означавала циљеве бомбардовања, након које би њене јединице нападима „извршиле притисак на поменута места“.⁵⁹ Врхунац ове координације уочен је током савезничке операције *Ретвик*. У међувремену, дошло је и до Титовог сусрета са Черчилом (Напуљ, август 1944), који ће му улили самопоуздање и осећај независности, које ће у пуном капацитету испољити тек касније, након сукоба са Стаљином.

Иза операције *Ретвик*, примарно намењене разарању немачких комуникација и ометању њихових снага у извлачењу из Грчке моравским правцем, уједно и олакшали продор кроз јужну Србију, остале су бројне контроверзе и отворена питања, поготово у погледу цивилних жртава које су дошле као „коллатерална штета“. Циљеви су били војни и привредни (касарне, постројења, мостови и железнице), али су насумична бомбардовања изазивала и велика разарања и велики број усмрћених српских грађана у сваком граду (Београд, Ниш, Краљево, К. Митровица, Смедерево итд.). Поред српске престонице (бомбардоване и на Ускрс те године), највише цивилних жртава – између 800 и 1.000 – изазвала су дејства америчке 15. ваздухопловне армије 6. септембра у ужем градском језгру Лесковца. Остала је опора истина да су места бомбардовања и у овом и у неким потоњим приликама означили партизански команданти; после ваздухопловних напада следили би убојити напади њихове пешадије. У неким приликама, као уочи бомбардовања Ниша 1. септембра, комунисти не само да су били означили циљеве, већ су и упозорили своје јединице да се удаље од комуникација како би избегле страдање. Грађанима таква упозорења нису правовремено стигла.⁶⁰

Од војне сарадње са Западом до доласка Црвене армије

Савезнички пакети са наоружањем и војном опремом достављани су НОВЈ током пролећа и лета 1944. углавном на тлу јужне Србије, где је партизански покрет временом постао суверен. Од априла 1944. на подручју Црне Траве избациван је и преко потребни санитетски материјал, а до лета те године стигло је 58 канти ове врсте помоћи. Као и ЈВуО у западној Србији, на југу земље су неке савезничке авијатичаре пале на тој територији прихватили партизани. Са аеродрома Авдиловац подно Јастрепца партизани су у садејству са савезничком авијацијом 16. јуна 1944. евакуисали 13

⁵⁹ ВА, НОВЈ, 1078–1–36; *Зборник НОР*, 1–11, 223–227.

⁶⁰ АС, Ђ-2, ПКС-541; ВА, НОВЈ, 1078-1-36; Момчило Павловић, Верољуб Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године, студија и документи*, Београд-Лесковац, 1995, 77–92, 219–220; Петар Качавенда, „Ефекти савезничких бомбардовања комуникација и градова у Србији почетком септембра 1944. године“, *Лесковачки зборник*, бр. 35/1995, 138–140.

раније спашених америчких ваздухопловаца.⁶¹ С друге стране, током јула је са аеродрома у Косанчићу започела и евакуација првих партизанских рањеника, који су авионима пребацивани у савезничке базе у Италији, где им је пружана адекватна медицинска нега. За неколико месеци евакуисано их је и збринуто више од 1.000.⁶² У герилском рату, где није било болница и где је теже повређене чекала тешка и неизвесна судбина, ово је био огроман искорак и још један важан корак у изградњи самосвести бораца.

Ипак, партизанске присталице у Србији нису једнодушно прихватиле *Америку* и *Енглеску* као истинске савезнике, чији ће однос бити двосмеран и заснован на узајамном поверењу. Поједини мемоаристи, без много појединости, говоре да је било „радикалних елемената“ којима је морао додатно да се објашњава значај тактичке сарадње са земљама западне демократије. Предрасуде о „капиталистима“ са Запада из 1941. биле су изгледа још живе, упркос томе што су од њих добијали немерљиву подршку у освајању Србије.

У дневнику Константина Коче Поповића остали су туробни утисци о британским официрима. „Од ових ниједан није дошао да се бори за какву било идеју, слободу, народно право. Тачно рече неко: ‘Дошли су као трговачки путници.’ Не боре се ни за демократију – већ за паре или, најсвеснији, за империју. Чак ни авантура није чиста, него – ‘плаћена, измерена’. (...) Дикин је ипак био друкчији: заједничке патње су га некако раскривиле, а и био је исувише паметан да се не би трудио да својим понашањем и држањем не штрчи међу нама. И Маклин се нешто мало прилагодио, али споља, очевидно. Треба их видети овако чисте, када падну с неба, па сагледати њихов прави, необуздани, ‘природни’ лик. Пита се човек умеју ли бар жену да заволе или је и то навијена грамофонска плоча – одређена. (...) Јаз је и између нас и њих огроман, толико колико између капитализма и социјализма“, записао је Поповић 28. фебруара 1944.⁶³ Од истих утисака, које је требало поправљати, „патили су“ и локални партијски форуми.

ОК КПЈ Младеновац упозоравао је свој агитпроп да не „секташи“ по питању спољнополитичке оријентације: „У неким организацијама испољио

⁶¹ William M. Leary, *Fueling the Fires of Resistance. Army Air Forces Special Operations in the Balkans during World War II*, Washington, 1995, 29; B. Petranović, *Srbija*, 613.

Више о овој теми и у новим истраживањима Милоша Тимотијевића, Мисија Халијард. Ратна пропаганда, бомбардовање српских градова и евакуација савезничких авијатичара 1943–1944. године, Београд, 2020.

⁶² B. Petranović, *Srbija*, 445.

⁶³ Коча Поповић, *Белешке уз ратовање*, Београд, 1988, 201. Поповић је презрео и Рандолфа Черчила, приликом једног разговора у мају 1944, када су се дотакли питања послератне одмазде над антикомунистима. Черчил је предлагао да се казни смрћу 500 ратних злочинаца, на шта је Поповић приметио да „тај број никако не одговара броју стварних криваца“ (*Исто*, 256).

се секташки став према савезницима – Енглеској и Америци. Тај став испољио се и у штампи. Потребно је следити чињеницу да ми стварамо нову државу чијем се положају разним испадима могу нанети озбиљне тешкоће. У том погледу треба истицати све што позитивно савезници чине за нас, писање њихове штампе, помоћ војсци, примање рањеника и избеглица. Кад се говори о заједничким одлукама савезника треба истицати све савезнике а не само СССР. Не треба критиковати унутрашње уређење савезничких држава. Редовно доносити извештаје са савезничких фронтова, нарочито бомбардовања. Подесити тон штампе тако да се свим питањима прилази са гледишта једне нове државне творевине, која није ничија филијала него дело борбе наших народа. Био би злочин према нашим народима испадима давати оружје у руке непријатељу за разбијање расположења за нас код светске демократске јавности. (...) Ваш лист ‘Косм. борац’ треба да се бави више конкретним питањима на терену, а по општим питањима држати се чланака ‘Сл. Југославије’ и не упуштати се у политичка питања.⁶⁴ Комунисти из околине Смедерева добили су на почетку септембра 1944. следећу директиву: „На конференцијама, поред популарисања Црвене војске и њених најважнијих заслуга за ослобођење човечанства, потребно је исто тако истицати огромне победе наших савезника Енглеске и Америке, а нарочито велику помоћ коју они пружају нашој НОВ у оружју и осталом ратном материјалу. На тај начин сузбићемо непријатељску пропаганду која тежи да нас и нашу борбу прикаже као експоненте болшевизма.“⁶⁵

У свему томе крило се по свему судећи и нешто више од догматизма. Венцеслав Глишић је уочио важну и недовољно истакнуту карактеристику у односима између НОВЈ и савезника од почетка 1944, којој и сами поклањамо пажњу.⁶⁶ Она се тицала партизанских природних савезника – Црвене армије и Совјета. Долазак мисије генерала Корњејева у Врховни штаб НОВЈ у фебруару 1944. утицао је да Броз добије додатно самопоуздање у наступању према Британцима, те да схвати да има одступницу. Партијско руководство у Србији испољило је исту тенденцију нешто касније, са приближавањем трупа Црвене армије. Када је постало јасно која ће сила војно интервенисати, а самим тим и арбитрирати у политичким приликама у Југославији, сва пажња усмеравала се према њој.

Тежње Јосипа Броза да добије конкретнију војну помоћ од Совјетског Савеза, уз повремено ишчекивање „црвених падобранаца“, карактерисале

⁶⁴ АС, Ђ-2, ОКМ-4-503.

⁶⁵ Историјски архив Смедерева, СУБНОР Смедерево, књига 3, 806–807.

⁶⁶ Венцеслав Глишић, *Досије о Благоју Нешковичу*, Београд, 2011, 80.

су читав период од јуна 1941. па све до почетка 1944. године. У прве две године до тога није могло да дође због опште ситуације на Источном фронту и чињенице да се Црвена армија дуго налазила у дефанзиви. Такву акцију у првом периоду ометао је и однос међу савезницима унутар антифашистичке коалиције и њихов прећутни споразум о зонама, у којима се Југославија налазила у оквиру британске. Треће, акцију је компликовао и однос СССР-а према избегличкој влади Краљевине у Лондону, недовољно изоштрена слика и однос према другом, ројалистичком покрету отпора, огромна раздаљина и сви технички проблеми повезани са њом. Подршка те врсте није стизала чак ни у време огорчених борби на Неретви, када је Броз вапио за „ма каквом помоћи“. За све то време, ипак, иако се код њега већ налазила британска мисија, и иако је Коминтерна званично распуштена у мају 1943, Броз је продужио радио-везу са Димитровим и наставио да га редовно обавештава и консултује о свим активностима.⁶⁷

Карактеристично је да је у тим извештајима умањивао обим подршке и количине војног материјала које су му слали са Запада. Пред крај 1943. јављао је да је та помоћ „смијешно мала“ и да она не подмирује потребе ни за два батаљона његове војске.⁶⁸ Карактеристично је да је исте вапаје Броз упутио и у јулу 1944, када је од Британаца и Американаца већ био уредно и богато снабдеван: „Нама је неопходно потребно много Више наоружања и хране, него што су нам до сада Савезници слали. Те потребе расту са порастом наше војске и још више, јер хиљаде нових добровољаца чека да их се наоружа, нарочито у Србији. С обзиром на политику Енглеза према Србији, где се на све могуће начине покушава појачати позиције присталица краља, односно четника, а ослабити наше позиције, ми не можемо рачунати на неку ефикасну помоћ са стране Савезника. Баш овде биће нам потребна највећа Ваша помоћ да би могли што прије решити питање Србије, које је за нас врло важно, јер од тога зависи коначан успех у стварању демократске федеративне Југославије.“⁶⁹

У пролеће 1943, када је у партизански штаб стигла мисија Вилијема Дикина, била је припремљена и мисија за Југославију у Москви, али је на терен кренула знатно касније.⁷⁰ Совјетска мисија од 21 члана, под вођством генерала Николаја Васиљевича Корњејева, у јануару 1944. слетела је у савезничку базу у Барију, одакле су је Енглези 21. фебруара пребацили на партизански аеродром на Грмечу.⁷¹ Поред генерала Корњејева,

⁶⁷ Nikola Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1988, 123.

⁶⁸ J. Broz, *n. d.*, knjiga 17, 60.

⁶⁹ *Документи ЦК*, 14, 210.

⁷⁰ Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд, 2011, 302.

⁷¹ *Документи ЦК*, 3, 485.

иксусног ратника још из периода 1917–1921, предавача на војној академији генералштаба Црвене армије и начелника штаба једне руске армије и у рату од 1941, и други чланови мисије били су одабрани по високим критеријумима; били су то људи са огромним искуством у ратовању, пропагандном и политичком раду. Требало је да као такви пренесу своја знања и вештине и на партизански руководећи кадар.⁷²

Мисија се, за разлику од ранијих које су слали Западни савезници, није акредитовала при партизанском Врховном штабу, већ при новоуспостављеној револуционарној влади НКОЈ-у, што је КПЈ и покрету под њеним руководством требало да осигура додатни легитимитет. Међутим, улога њихове мисије није до краја разјашњена, осим што се истиче да је била задужена да искоординише војну помоћ за партизанске снаге.⁷³ На другој страни, она је припремила и терен за одлазак партизанске мисије (са М. Ђиласом и генералом Велимиром Терзићем на челу) у Москву, али и „отупела“ до тада присутну британску иницијативу у Врховном штабу.

Пошто је сарадња коначно успостављена, брзо је, већ у марту 1944. почела да стиже и совјетска помоћ. Први пакети избачени су у околини Босанског Петровца, а недуго иза тога, Броз је, што треба истаћи, затражио да се муниција и санитетски материјал дотуре из ваздуха и 2. и 5. дивизији, које су оперисале у области Златибора, нагласивши огромну важност ових дејстава и њихов продор дубље у Србију.⁷⁴

Помоћ је посебно постала издашна после успеха партизанске мисије у Москви, а повећавала се са њиховим ратним напорима у земљи. Партизанима су у великим количинама стизали совјетски и немачки аутомати и лаки митраљези, лаки и тешки бацачи, муниција, противтенско наоружање, радио станице, намирнице, санитетски материјал. Никола Поповић је детаљно анализирао подршку која је у другој фази рата, током 1944–1945. стигла из СССР-а Титовим партизанима. Издвојио је карактеристике и обим помоћи која је долазила кроз ратни материјал, санитет, финансије, али и кроз школовање и оспособљавање партизанског кадра у војним школама у Совјетском Савезу, оспоравајући на тај начин мит о Титовој аутентичној револуцији.⁷⁵

Речју, војна, али и свака друга помоћ који су партизански одреди и НОВЈ добили од савезника са Истока и Запада, били су од немерљивог значаја за њихово политичко и војно уздизање и ојачавање борбеног морала. Свесни да имају подршку моћних татора, они су у 1944. издржали све напоре и забележили прве велике победе на бојном пољу. То је поготово

⁷² N. Popović, *n. d.*, 124.

⁷³ Исто; А. Тимофејев, *n. d.*, 304.

⁷⁴ АЈ, ЦК, 1944/55.

⁷⁵ N. Popović, *n. d.*, 196–206.

било видљиво у Србији, где су партизани успели да од почетка године, а затим од пролећа све интензивније почели да ратују и добијају битке са кључним ривалима у грађанском рату – ЈВуО и „четницима“. Међутим, показаће се да је све то било недовољно да се Србија и војнички освоји, поготово када је требало савладати немачке гарнизоне. Присуство Црвене армије и њене значајне људске и техничке снаге ангажоване у Београдској операцији имали су у том процесу незаменљиву улогу.

Необјављени извори:

Архив Југославије: Централни комитет КПЈ; Покрајински комитет КПЈ за Србију

Архив Србије: Покрајински комитет КПЈ за Србију; Окружни комитет КПЈ Ваљево; Окружни комитет КПЈ Младеновац; Главни штаб НОП одреда Србије

Војни архив: Партизанска архива; Четничка архива

Историјски архив Смедерева: СУБНОР Смедерево

Објављени извори:

Извори за историју СКЈ. Документи централних органа КПЈ. НОР и револуција 1941-1945 (даље: *Документи ЦК*), књиге 1, 3, 4, 10-14, Београд, 1985.

Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, књиге 9 и 17, Београд, 1979.

Proleter, Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929–1942, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Београд, 1968.

Литература:

Avakumović Ivan, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London, 1964.

Бајић Предраг, *Савезничка војна помоћ НОП-у 1943–1945. године*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2016.

Barker Elizabeth, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1978.

Velebit Vladimir, *Sećanja*, Zagreb, 1983.

Вилијамс Хедер, *Падобранци, патриоти и партизани, Управа за специјалне операције у Југославији 1941–1945*, Београд, 2009.

Глишић Венцеслав, *Досије о Благоју Нешковићу*, Београд, 2011.

Дапчевић Пеко, *Мале ратне приче*, Београд, 1961.

Dikin Vilijam, *Bojovna planina*, Београд, 1973.

- Ђорђевић Димитрије, *Ожиљци и опомене*, Београд, 1994.
- Ђуретић Веселин, *Савезници и југословенска ратна драма*, Београд, 1986.
- Zečević Vlada, *I ovo da se zna*, Београд, 1963.
- Качавенда Петар, „Ефекти савезничких бомбардовања комуникација и градова у Србији почетком септембра 1944. године“, *Лесковачки зборник* бр. 35/1995, 137-141.
- Књига о Дражи, приредили Радоје и Живан Кнежевић, Виндзор, 1956.
- Leary William, *Fueling the Fires of Resistance. Army Air Forces Special Operations in the Balkans during World War II*, Washington, 1995.
- Лиз Мајкл, *Силовање Србије*, Београд, 1994.
- Лукић Милисав, *Гребићи. Ратни дневник 1942–1944*, Београд–Чачак, 1972.
- Maclean Fitzroy, *Rat na Balkanu*, Београд, 1980.
- Марјановић Јован, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, Београд, 1979.
- Марјановић Јован, *Устанак и Народноослободилачки покрет у Србији 1941*, Београд, 1963.
- Martin Dejvid, *Mreža dezinformacija, Čerčilova jugoslovenska greška*, Београд, 1991.
- Николић Коста, Димитријевић Бојан, *Генерал Драгољуб Михаиловић (1893–1946), биографија*, Београд, 2011.
- Николић Коста, *Савезници, четници и партизани у Другом светском рату*, Београд, 2018.
- Николић Коста, *Србија у Титовој Југославији (1941–1980)*, Београд, 2011.
- Nikoliš Gojko, *Korijen, stablo, ravetina. Memoari*, Zagreb, 1981.
- Павловић Војислав, *Од монархије до републике, САД и Југославија 1941–1945*, Београд, 1998.
- Павловић Момчило, Трајковић Верољуб, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године, студија и документи*, Београд-Лесковац, 1995.
- Павловић Стеван, *Хитлеров нови антипоредак, Други светски рат у Југославији*, Београд, 2009.
- Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Београд, 1992.
- Поповић Коча, *Белешке уз ратовање*, Београд, 1988.
- Popović Nikola, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*, Београд, 1988.
- Тимофејев Алексеј, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд, 2011.

Тимотијевић Милош, Мисија Халијард. *Ратна пропаганда, бомбардовање српских градова и евакуација савезничких авијатичара 1943–1944*. године, Београд, 2020.

Wheeler Mark, *Britain and The War for Yugoslavia 1940–1943*, New York, 1980.

Summary

Nemanja Dević

**THE WESTERN ALLIES AND THE PARTISAN MOVEMENT IN
SERBIA 1941–1944: THE MAIN CURRENTS OF THE
RELATIONSHIP**

The partisan movement passed from 1941–1944. the long path of relations with the Western Allies: from the perception of Great Britain and the USA as capitalists and imperialists - ideological enemies (1941), through forced contacts (1942), rapprochement and an apparent turn towards the West (1943), to renewed and full cooperation with the SSSR and the Red Army at the expense of the West (summer and autumn 1944). On the other hand, the USA and Great Britain, through their missions and representatives on the ground, saw the partisans at the beginning of the war as an extended arm of Moscow, then as cooperative guerrillas towards whom a “smart policy” should be conducted, until full recognition and military assistance in the unraveling of civil war in Serbia. During all that time, however, Josip Broz Tito and the leadership of the communist movement maintained a kind of mimicry, which can be seen from their correspondence with the Comintern: even at the time of the greatest rapprochement with the West, their prejudices about those countries as an ideological enemy remained alive. As time went on, and the Red Army was closer to Serbia, these differences became more noticeable and the partisans turned more and more clearly towards their original ideological ally. The victory of the partisans in the civil war was conditioned by the help of both the East and the West, in the military, political and propaganda fields. In this sense, new research shows that the theses presented earlier about the authentic revolution of the Yugoslav partisans are scientifically unsustainable.

